

KOVÁCS SÁNDOR

EGY HITVITA – KÉT JEGYZŐKÖNYV

Adalék Heltai Gáspár megtéréséhez

A szakirodalomban már-már közhelynek számít az a megállapítás, hogy a kolozsvári nyomdász 1568–69-ben történt vallásváltoztatása anyagi okokra vezethető vissza. Az 1569-ben lezajlott nagyváradi disputáció során még „szerető apámnak”, „jó apámnak” szólított Heltai 1570-re ellenei részéről kiérdemelte a *Midas Claudiopolitanus*, 1571-re pedig „vén eszelős Midász” nevet. Károlyi Péter az, aki 1570-ben kiadott prédikációs kötetében Heltait a görög mitológia mindent arannyá változtató hőséhez, Midász királyhoz hasonlítja. (Az ötödik prédikációból idézem a következőket: „Egy Midas, ki nevét eltitkolta, az ő levelében, mellyet az Hispanica Inquisitio eleiben írt, kit magyarra fordított, minket Kakukkoknak nevez, kik az örökké való Fiat tojtuk, az írásnak ellene, mint ő hamissan káromlást szol. De hogy az ő álhatatlansága ki tessék, és hogy megh mutatassék, hogy nem religio, hanem kazdag bányá, és arany legyen az ő lelke, és hogy hamissan nevez minket is kakukkoknak az ő Szentséges Attyasága halgassa megh.” Heltai, mint nyomdász, természetesen üzletember is volt, és nem járnánk el igazságosan, ha „megtérése” háttérében csak az anyagi érdekeltséget látnánk. Tény, hogy a második gyulaféhevári hitvita után Dávid Ferencék oldalára állt, és az újabban kiadott jegyzőkönyvet unitárius felfogása szerint módosította. Hogy ennek jelentőségét megérthessük, összevetettük a Dávid Ferenc, valamint a Heltai szerkesztette jegyzőkönyvet. A Dávidék által 1568-ban kiadott *Brevis ennaratio disputationis Albane...* szövege helyenként eltér a Heltai szerkesztette és ugyanabban az évben kiadott *Diputatio in causa sacrosancte et semper benedictae Trinitatis...* szövegétől. A *Brevis ennaratióból* hiányoznak azok a részletek, amelyek kedvezőtlen fényt vetnek az unitáriusokra. A jegyzőkönyv elhallgatja, hogy Hebler Mátyás és Heltai a vitatkozás tisztességes folytatására intette az unitáriusokat. Az első napi vitatkozás során Hebler látva, hogy az „újítók” zavarják Meliust beszédében, így szól hozzájuk: „Illetlen dolog, amit műveltek. Ezzel csak azt próbáljátok, hogy Péter uramat a vitatkozás folytatásában akadályozzátok... Csillapodjatok hát és hagyjatok fel gúnyos közbeszólásaitokkal...”. A harmadik napon Heltai figyelmeztette Dávidot, hogy ne beszéljen hosszadalmasan. Az unitáriusok szerkesztésében megjelent jegyzőkönyv hallgat erről az incidensről is. Heltai előadásában Czeglédi a negyedik napi tárgyalásokon bizonyosságai megcáfolására szólította fel Blandratát, aki kénytelen-kelletlen megvallotta, hogy ő nem teológus, hanem orvos. Ezzel a kibúvóval azonban a katolikusok (Meliusék) haragját vonta magára, mert „a saját mesterségével nem lévén megelégedve, olyan ügyekbe ártotta magát, amelyekről nem volt tökéletes ismerete”.

A vita utolsó napján – Heltai szerint – a fejedelem megparancsolta Blandratának, hogy ha van valami mondanivalója, adja elő különösen János evangéliuma prológusát illetően. A fejedelmi parancsnak engedelmeskedve Blandrata elmondta, hogy ő baseli barátja János evangéliumához írt magyarázatán kívül mást nem adhat elő, és különben is nem tudja, és nem is akarja megmagyarázni a kérdéses részt, mert rekedt a hangja, és hogy ő nem teológiai, hanem orvos-doktor.

Mielőtt Blandratát ostobaságáért kinevetnénk, engedjünk meg, hogy Heltai jegyzőkönyvének forrásaira utaljak. Bevallása szerint Heltai csak a vitatkozás három első napján volt jelen, a negyedik nappal kezdődő eseményeknek nem lehetett szem- és fültanúja, ezért a jegyzőkönyv szerkesztésekor nemcsak saját, hanem mások jegyzetei alapján dolgozott. A Czeglédi–Blandrata párbeszéd leírásakor a jegyzőktől kapott anyag mellett bizonyíthatóan 16. századi német dialógusok fordultaira épített, és a dialógusok egyik kedvelt motívumát – a sarokba szorított ellenfél rekedtségre, rosszulletre hivatkozik – mesterien építette be a disputába. Elbeszélésében Blandrata rekedt hangjára hivatkozva megkerülte a kényelmetlen kérdéseket. Ha tárgyilagosak vagyunk, akkor belátjuk, hogy Blandrata „lejárata” ügyesen alkalmazott irodalmi fogás. A vita Czeglédi–Blandrata közt Jézus örökkévaló istenségéről és örökkévaló fiúságáról folyt, és ezzel sikerült a fejedelem orvosát sarokba szorítani – mondja Heltai. Ez a megközelítés azért is sántít, mert 1568-ra az erdélyi unitáriusok már sikerrel elegyítették Servét teológiáját a Leaelius Sozziniéval, és túlléptek a Servet-féle Krisztológián. A spanyol gondolkodó teóriájában az öröktől fogva létező Logosz Isten megnyilatkozási formája. A Logosz (verbum) minden létező dolog eszméjét magában foglaló világely, amely így magában hordozza az ember Jézus Krisztus testének eszméjét is. Sozzini a János evangéliuma első fejezetéhez írott prológusában szakít ezekkel a platonikus spekulációkkal. Számára a Verbum a Máriától született ember Jézus Krisztus, akit az evangélista azért illet ezzel a névvel, mert az Atya üzenetének szószólója. Korábban Krisztus tehát nem létezett, s legfeljebb mint megígért Messiásról tudtak róla. 1568-ban Dávid és Blandrata már ezt a Sozzini-féle Krisztológiát vallotta, az 1567-ben és 1568-ban közzétett művekben is ezt fogalmazták meg latinul és magyarul.

A Dávidék szerkesztette jegyzőkönyv elbeszélése szerint Blandrata megkérdezte Czegléditől, mit ért a „natura Deus-on”, természet szerint való Istenen. Idézem a jegyzőkönyvet: „Ekkor nagy zaj támadt, s a keletkezett zajban Melius azt mondta: Valentino Gentile is kérdésekkel akarta a helvéteket rászedni, de ez a vakmerősége visszájára fordult, s ezért kell most [Blandratának] határozottan felelni. Blandrata újból és nyomatékosabban kérdezi ezt az embert [Czeglédit]: vajon úgy gondolja-e, hogy a természeténél fogva való Isten (natura Deus) ugyanaz, mint önmagától való Isten (Deus se ipso)? Ő [Czeglédi] mosolyogva azt mondta, hogy nem akar felelni. Mivel Blandrata észrevette, hogy teljesen tudatlan emberrel kell vitatkoznia, aki zavaros beszédekkel és csalárd javasla-

tokkal áll elő, attól félvén, hogy szokása szerint törbe akarja őt csalni, azt mondta, hogy ő sem akar neki felelni, mert nem olyan régen hasonló tétel miatt őt nyíltan megrágalmazták. Amikor ugyanis megkérdezték tőle, hogy vajon Isten fia természeténél fogva Isten-e, ő pedig határozottan azt felelte, hogy legkevésbé sem, akkor elterjesztették, hogy Blandrata azt állította, hogy Krisztus a természete ellenére Isten. A következő napon pedig a zavarosban halászók azt híresztelték el, hogy Blandrata azért nem akart felelni, mivel nem tudott; mintha Krisztus is Pilátusnak, mikor az azt kérdezte, mi az igazság, semmit sem felelvén, nem tudta volna, mi az igazság. [Czeglédi] ama gyermekes bizonyítása tehát észrevétlen maradhatott volna tehát, ha nem lép fel csalárd eszközökkel. Mert hát ki nem látja, hogy ez az ember, aki azt akarja bizonyítani, hogy istennek Fia örökkévaló, az mellébeszél, hiszen szillogizmusa nem azt akarja bizonyítani, hogy Krisztus örökkévaló fiú, hanem azt, hogy ő egy és örök természet szerint való Isten, aki fiú semmilyen módon nem lehet. Tehát mit kellett volna felelnie annak az embernek, aki vagy nem tudta, mit mond, vagy nem akarta, hogy megértsék. Ítélje meg az Egyház, mit cselekedett Krisztus Lk 20.

De hogy mit bizonyítottak ebből a hallgatásból, ítélje meg az olvasó. Blandrata semmi képtelenséget nem követett el. Sőt világos, hogy Czeglédi tévedett és igen nagyot, és ő tette gúny tárgyává önmagát, amikor megelőzően egyházi tisztséget is felajánlva megkérdezték, kész-e kinyilvánítani, hogy mi módon állítható [Krisztusról], hogy természete szerint való Isten, szegyenletesen elnémult. Örvendezzen hát magának az a férfiú, aki a korábbi hitvitán nem átalotta azt mondani, hogy a fiú függ az Atyától.” Az idézett rész utolsó mondata az 1566-os gyulafehérvári hitvitára irányítja az olvasó figyelmét, és itt az unitáriusok Czeglédi elszólását felemlenve akarják az olvasó minden kétségét eloszlatni Blandrata teológiai felkészültségét illetően. Heltai ugyanakkor a negyedik napi összecsapás leírásakor az ellentábor által Pendet Györgynek csúfolt Czeglédi megtépzott hírnevét a 16. századi német dialógusok sztereotípiáit felhasználva igyekezett helyreállítani.

A Heltai és a Dávid szerkesztette jegyzőkönyv különbségeinek rövid bemutatása után ismerkedjünk meg az 1570-ben napvilágot látott *Disputatio de Deo...* előszavával. Ebben az unitáriussá lett Heltai a 115. zsoltár és a 2Kor 4,13 alapján előadja „megtérésének” történetét. „Ismeretes előtettek Pál apostolnak a zsoltárból vett tanítása... *hittem ezért szóltam*. Ugyan ezt kell nekem is mondanom *hittem és ezért kénytelen vagyok szólni*.” A jól választott biblikus bevezetés után „sőhajtozással és szívének igaz fájdalomával szól”, és töredelmesen megvallja, hogy nagy irtózat és szégyenlet tölti el lelkét, amikor visszaemlékszik azokra a vaskos tévedésekre, amelyeket két évvel korábban a gyulafehérvári hitvita közzétételekor vallott. Akkor az Antikrisztus sötétségétől beburkoltatva nem volt képes az isteni igazság fényét meglátni, de 1570-re felragyogott számára az evangélium tiszta világossága, és a legtudósabb férfiak véleménye a szentháromság körül támadt viszály összes nehéz csomóját a szent

iratokkal összhangban elvágta. Kik ezek a tudós férfiak, akikre Heltai hivatkozik? Az 1570-ben írott előszó név szerint említi Martinus Borrhaust vagy Cellariust, Wolfgang Capitot, Rotterdami Erasmust, és hivatkozik a lengyel tudós atyafiak írásaira is.

A *Disputatio in causa sacrosante et semper benedictae Trinitatis...* előszavát, elolvasva azzal a paradoxonnal találjuk szembe magunkat, hogy Heltai következetes maradt önmagához. Az 1568-ban kiadott *Disputatió*ban hitet tesz a katolikus fél, azaz Meliusék mellett, de hangsúlyozza, hogy amiben lelkiismerete megnyugszik, azt csak akkor fogja kijelenteni, amikor a más országokbeli tudósok véleményét is megismerte. „És ha azoknak a szentiratokból való világos döntése következtében a viszálykodás csomói elvágattak, én a legnagyobb örömmel fogok hallgatni.” Egészen bizonyos, hogy 1568-ban Heltait nem Cellarius, Erasmus vagy a lengyel *ecclesia minor* antitrinitárius lelkészei, hanem a Meliusékat pártoló nyugat-európai tudós-teológus gárda véleménye és ítélete érdekelte. A második gyulafehérvári hitvita Melius szabta feltételei között a 8. az volt, hogy a tanácskozás anyagát a külső akadémiák ítélete alá bocsátják. Dávidéknak az 1Kor 3,13-ra épülő érvelése szerint az igazságot nem az akadémiai címmel kérkedők ítélete, hanem az idő és a tűz próbálja meg. Az, hogy Heltainak Cellarius, Capito, Erasmus és a lengyel atyafiak írásai oldották meg a gordiuszi csomót, az Blandrata doktornak és Dávid Ferencnek volt köszönhető. A '70-es kiadás előszava utolsó bekezdésében Heltai illendően megköszöni, hogy Blandrata és Dávid az Úrban való erős hitük szerint kegyesen tekintetbe vették az ő gyöngeségét és tudatlanságát, míg eljött a könyörület ideje.

Cellarius, Capito, Erasmus valamint a lengyel antitrinitárius atyafiak írásaira való hivatkozás tökéletesen beleillik a 16. századi unitarizmus történetfilozófiai szemléletébe. A 2002-ben magyar fordításban megjelent *Két könyv az egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről* (*De falsa et vera unius Dei patris, filii et spiritus cognitione*) első része harmadik fejezetében arról olvasunk, mit gondoltak az antitrinitáriusok (unitáriusok) a szentháromság dogmájának keletkezéséről és annak középkori fejlődéstörténetéről. E fejezet lényege röviden ez: Krisztus és az apostolok megjósolták az igaz tanokat megfertőző Antikrisztus eljövételét; ez fokozatosan be is következett azáltal, hogy az Antikrisztus elhintette a szentháromságra vonatkozó tévtanait. Természetesen Krisztus és az Apostolok semmit sem tudtak erről a hármastól. Az „unitarizmus” eredeti tisztasága kb. Kr. u. 380-ig maradt fenn, ekkor ugyanis megjelent az egyház két felforgatója, Áriosz és Athanasziosz, aki véglegessé tette a romlást. Ezután következik a középkori szentháromság-tagadás bajnokainak seregszemléje, hogy utána a 16. század felvilágosult és legtöbb esetben antitrinitárius gondolkodói erősítsék meg az olvasót abban, hogy az unitárius reformáció nem más, mint visszatérés az eredeti tan tisztaságához. Az említett fejezetben a 16. századi szellemi elődök közül a következőket említik: Rotterdami Erasmus, Servetus, Joannes Valdesius, Bernardinus Ochinus, Martinus Cellarius, Valen-

tinus Gentilis, Lelius Soinus, Gregorius Paulus stb. A fejezet zárómondata koronázza meg ezt a történetfilozófiai elmélkedést. „Ezeket csak azért bocsátottuk előre, hogy mindenki megérthesse: nem új tant hirdetünk (amint sokan terjesztik), hanem olyat, amelynek minden korszakban voltak védelmezői ...”

Az 1570-ben kiadott *Disputatio de Deo*... előszavában Heltai erre a jól bejáratott koncepcióra épít, és az unitarizmus Jézusig visszavezethető kontinuitását bizonyítja. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a Szentírásból meggyőződött arról, hogy azoknak tanítása, akiket botorul »újítók« névvel illetett, Isten szent és győzhetetlen igazságán alapszik, mely a prófétai és apostoli írásokban ki van fejtve. Isten és ember előtt vallja és állítja, hogy az egy igaz Isten megismerésében van az örök élet, és minden más tudománynak búcsút mond. E vallomás után az unitárius táborhoz tartozását nagyon erős pápaellenes kirohanással pecsételi meg: „...vallom, hogy a római pápa az elvetemült Antikrisztus, aki Babilont, vagyis az utálatosság országát filozofáló püspökei és skolasztikus doktorai meg szerzetesei által felépítette; nyíltan vallom, hogy ezeknek tanításai mind az Istenről, mind a szentségekről és a tanítás összes részéről nem egyebek, csak az ördögnek kárhozatos gonoszágai, és én most és mindörökre búcsút veszek és lemondok mindazokról.” Honnan eredeztethető ez a féktelen harag? Miért kellett ilyen rettenetesen hadakozni 1570-ben a pápával és a pápistákkal? Vajon a római pápa és skolasztikus doktorai felemlegetése csak a pápistáknak vagy Meliuséknak is szólt? Teljesen nyilvánvaló, hogy Heltai „egy palást alatt szidta” a pápistákat és Meliusékat, és az érintettek magukra is vették a gorombáskodást. Károlyi Péter fentebb idézett prédikációjában az őket lepápisztázó Heltait Midásznak csúfolta, emez pedig a Hispanica inquisitio előszavában kakukkoknak nevezte egykori szövetségeseit. A dolgozatom első részében is emlegetett *Háló* vagy *Hispania Vadászág* c. könyv a spanyolországi inkvizíció borzalmaival leplezi le. A latin eredeti *Sanctae Inquisitionis hispanicae artes* szerzője Reginaldus Gonsalvius Montanus álnevű író, aki tíz jámbor protestáns keresztény históriáján keresztül ismertet meg az inkvizíció borzalmaival: milyen fondorlatos módon csalják az „örödög” hálójába az inkvizítorok áldozataikat, milyen módszerekkel vallatják, és végül, hogyan sütik rájuk az eretnokség bélyegét. Az *Artes* a maga korában a legolvasottabb könyvek közé számított, és a latin mellett megjelent 1568-ban angol, 1569-ben német és flamand, 1570-ben magyar fordítása is. János Zsigmond fejedelem valószínűleg Blandrata kapcsolatainak köszönhetően jutott hozzá a latin eredetihez, és a frissiben „megtért” Heltainak adott megbízást a fordításra és kiadásra.

A *Háló* előszava tekinthető gyakorlatilag Heltai első unitárius írásának, és ebben a frissiben megtért nyomdász-lelkész kioktatja a fejedelmet kötelességeiről. „Mert nemcsak az Fejedelmeknek tisztí, hogy aranyas bársonba felöltözvén, szép lovakra felüljenek és tésztova moráljanak, avagy, hogy napestig kártyázzanak és versélyezzenek etc., hanemhogy előszer nagy szorgalmatossággal az Istennek tisztességére gondot viseljenek, és arra vigyázzanak, hogy országokban

az Istennek Igéje tisztán hirdettessék, hogy az ő alattok valók igazán megismerhessék Istent, és tisztán megérthessék az ő szent akaratját és tiszta szüüből engedhessenek annak és szolgálhassanak neki.

Ha kedig az ördeg valahol, avagy hamis tudománt támaszt az Úristennek igéje ellen, avagy az Religio dolgába valami zűrzavart indít Istennek káromlására avagy az ő tisztességének gyalázatára, akkoron a Fejedelemnek tisztí ez, hogy az Isten igéjét elejekbe vévén az ő akaratját megértvén, hatalmokkal az ördeg indulatjának és ügyeközetinek eleit vegyék, és a bálványozást megtiltsák, és ugyan kézzel nyúljanak a bálványhoz és levonják és elrontsák. Az hamis tanítókat kedig megtiltsák és elkergössék, és az Isteni káromlókat, kik az Istennek Igéje ellen vétköznek, megbüntössék.” Mind a *Diputatio de Deo...*, mind a *Disputatio in causa sacrosancte et semper benedictae Trinitatis...* előszavában találunk hasonló, az unitárius tolerancia gondolatával nehezen összeegyeztethető kirohanásokat. A hamis tanítók elkergetése és megbüntetése nem szerepel a 16. századi unitárius retorikában, Dávid Ferencék soha nem kérték az ellenfél megbüntetését. Heltai „unitárius buzgalmában” Maiort és Meliust jellemző fanatizmussal vette magát ellenfeleire, és magát a János Zsigmond fejedelmet oktatta ki kötelességeiről. Kik azok a hamis tanítók, akiket Heltai fejedelmi segédlettel akart elkergetni? Nyilvánvalóan a pápisták, és Meliusék, azonban nagyon leegyszerűsíténénk a dolgokat, ha csak rájuk gondolnánk. Az 1570-es évek legelején a János Zsigmond Erdélyében nem a pápisták és nem Meliusék jelentik az unitarizmusra a legnagyobb veszélyt, és nem is ellenük kel ki oly bőszen Heltai, hanem az ekkortájt már Kolozsváron is feltűnedező és a legkülönbözőbb, nem egy esetben kommunisztikus tanításokat hirdető spiritualista-anabaptisták ellen.

A *Háló* fordításán dolgozó Heltainak nem sok ideje maradt a tollán és tolmácsolásában megfogalmazódó paradoxonokkal törödni. Ilyen paradoxon a *Hálóval* egy esztendőben másodjára kiadott hitvita jegyzőkönyv. Gyakorlatilag az történt, hogy Heltai az előszó kivételével semmit nem változtatott a tartalmon, így az 1568-ban fölösen nyomtatott, és még 1570-ben is krúdában heverő példányokat dobta piacra. Valószínűleg a *Háló* fordítása és átdolgozása során juthatott erre az elhatározásra, és az inkvizíció borzalmainak hatása alatt született meg tollán az új toleránsnak éppen nem mondható előszó.

Búcsúzóul ajánlom magamat a jámboroknak minden munkáimmal egyetemben, kiknek mindnyájan kívánok Istentől mind lelki s mind testi jókat.

Irodalom

Balázs Mihály, *Heltai Hálójának forrásáról és eszmetörténeti háttéréről*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1993, 167–196.

Balázs Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp. 1988.

Borbély István, *Heltai Gáspár*, Bp. 1907.

- Dávid Ferenc, *Rövid útmutatás*, Gyulafehérvár 1567.
- Erdő János, *Heltai Gáspár az „igazi keresztény vallás” prédikátora*, Teológiai tanulmányok, Kolozsvár, 1986, 95–113.
- Horváth János, *A reformáció jegyében*, Gondolat, 1957, 367–388.
- Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica*, Vol. I, Bp. 2002, 147–162.
- Két könyv az egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*, Kolozsvár, 2002 (Az Erdélyi unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 2., a bevezető tanulmányt írta Balázs Mihály)
- Dávid Ferenc–Blandrata Giorgio, *Refutatio scripti Georgii Maioris...* 1569. (Az EKT megbízásából magyarra fordította Péter Lajos 1965-ben [kézirat]. A dolgozatban szereplő idézeteket az ő fordításából vettem.)
- Disputatio de Deo... Caludiopoli 1570. (Az EKT megbízásából magyarra fordította Péter Lajos 1965-ben [kézirat]. A dolgozatban szereplő idézeteket az ő fordításából vettem.)
- Brevis ennaratio disputationis Albanæ... Alba Iuliae 1568. (Az EKT megbízásából magyarra fordította Péter Lajos 1965-ben [kézirat]. A dolgozatban szereplő idézeteket az ő fordításából vettem.)